

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

A Stylistics Study of the Special Manuscript of Hossein Heravi's Javameol Ensha

M.M. Khosravian, M. Mirhashemi*, H. Abbasi, E. Khueeni

Department of Persian Language and Literature, Kharazmi University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 11 March 2019

Reviewed: 14 April 2019

Revised: 07 May 2019

Accepted: 19 June 2019

KEYWORDS

Javameol Ensha, Hossein Heravi, Manshaat, deliberateness in writing, letter writing

*Corresponding Author

✉ d_mirhashemi@yahoo.com

☎ (+98 21) 86072789

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Javameol Ensha written by Hossein Heravi is one of the respectful work of Teimouri Era on the subject of secretarial writing [correspondence] and the most important poetical work survived from King Hossein Baygheraye Sani's era. Changes in Bureaucracy system and its related issues are identifiable in the last period of Teimourian's era in this secretarial work. This work shows valuable literary and historical awareness of the governmental situation of Teimouri's era which is one of the most fruitful cultural era of Teimourian's era. Only one manuscript of Javameol Ensha is kept in Nour Osmaniye library of Turkey which has not been reprinted yet and no information of the author of the work is available in any of the texts of that era except this name. In addition to introducing this work, the researcher aims to study some stylistic and structural features of this work.

METHODOLOGY: the present research has been done through descriptive- analytical method by using library resources.

FINDINGS: investigating stylistic characteristics of this work shows that introduction of the letters are full of figures of speech and types of expressions and imaginary techniques and text of the letters are simpler than beginning of the letters. The most important linguistic feature of Javameol Ensha is abundance of Turkish, Mongolian, Arabic words, as well as Arabic idioms, phrases and irregular plural nouns. literariness of the letters is due to use of different types of ironies, harmonious, symmetries, alliteration, phonotactics, paradox, proverbs, and allusions. At the intellectual level, Belief in determinism and praising some mystics and relying on their speeches are clear in some of the letters.

CONCLUSION: following poetical work's resources in all eras and Teimouri's periods, the texts of the letters are full of foreign words, terms and expressions from sciences and techniques including astronomical idioms and literary techniques. The expressive structure of sentences is based on metaphorical comparisons, allusion to Quranic stories and using verses and types of synonyms are a sign of secretarial prose and excessive bombast in this literary genre.

DOI: [10.22034/JSPPP.2020.03.02](https://doi.org/10.22034/JSPPP.2020.03.02)

NUMBER OF REFERENCES

27

NUMBER OF TABLES

0

NUMBER OF FIGURES

0

نشریه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی
(بهار ادب)

مقاله پژوهشی

بررسی سبک‌شناسی نسخه خطی منحصر بفرد جوامع الانشای حسین هروی

محمد مهدی خسروی‌ان، سیدمرتضی میرهاشمی*، حبیب‌الله عباسی، عصمت خویینی

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

چکیده

زمینه و هدف: جوامع الانشاء اثر حسین هروی از آثار ارجمند عصر تیموری در موضوع ترسل و مهمترین کتاب دیوانی باقی مانده از عصر سلطان حسین بایقراي ثانی است. از خلال این اثر منشایه می‌توان تحولات دستگاه دیوانسالاری و مسائل مترتب بر آن را در واپسین دوره عصر تیموریان شناسایی کرد. این اثر آگاهی‌های ادبی و تاریخی ارزشمندی را از اوضاع دیوانی اواخر عهد تیموری، که از بارورترین ادوار فرهنگی عصر تیموریان است، پیش روی خواننده میگذارد. تنها یک نسخه از جوامع الانشاء در کتابخانه نورعثمانیه ترکیه نگهداری میشود، تاکنون به زیور طبع آراسته نشده و از هویت صاحب اثر، جز همین نام چیزی دیگر در هیچیک از متون آن عصر دیده نمیشود نگارنده بر آن است که در این مقاله ضمن معرفی اثر، به بررسی خصایص سبکی و ساختاری این اثر بپردازد.

روش مطالعه: این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی، و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

یافته‌ها: بررسی خصایص سبکی این اثر نشان می‌دهد مقدمه نامه‌ها سرشار از آرایه‌های ادبی و انواع و اقسام صنایع بیانی و بدیعی است و متن نامه‌ها اندکی ساده‌تر از آغاز نامه‌هاست. مهمترین ویژگیهای زبانی جوامع الانشاء وفور لغات ترکی و مغولی و عربی و اصطلاحات و عبارات و جمعهای مکسر عربی است. ادبیت نامه‌ها نیز مرهون استفاده نویسنده از انواع کنایات و سجع و موازنه و جناس و واج‌آرایی و تضاد و تنسیق الصفات و امثال و اشعار فارسی و عربی و تلمیحات است. در حیطه مختصات فکری نیز جبرباوری و ستایش بعضی صوفیان و استناد به سخنان آنها در تعدادی از نامه‌ها مشهود است.

نتیجه‌گیری: نشر نامه‌ها به روال منشآت دیوانی در همه اعصار و بالتبع دوره تیموری، آکنده از انواع لغات بیگانه، اصطلاحات علوم و فنون از قبیل اصطلاحات نجومی، صنایع ادبی، ساختار بیانی جمله‌ها بر پایه اضافه تشبیهی، تلمیح به داستان‌های قرآنی و استفاده از آیات و انواع مترادفات نشانه نشر منشایانه پرمطراق و اوج دشوارنویسی در این نوع ادبی در خطبه و مقدمه مکاتیب است.

تاریخ دریافت: ۲۰ اسفند ۱۳۹۷
تاریخ داوری: ۲۵ فروردین ۱۳۹۸
تاریخ اصلاح: ۱۷ اردیبهشت ۱۳۹۸
تاریخ پذیرش: ۲۹ شهریور ۱۳۹۷

کلمات کلیدی:

جوامع الانشاء، حسین هروی، منشآت، ترسل، نامه‌نگاری.

* نویسنده مسئول:

d_mirhashemi@yahoo.com ✉

۰۷۶۰۷۲۷۸۹ (۲۱ ۹۸+)

مقدمه

فرهنگ و تمدن غنی ایرانی همواره در اعصار گذشته خدمات گسترده و متنوعی به تاریخ و تمدن بشری ارائه نموده است. براین اساس «از جمله دستاوردهای بشری که جهان، آن را مدیون ایرانیان است، فن مملکت داری و تشکیلات اداری است» (تنکابنی، ۱۳۸۳) دیوانسالاری ایرانی پرسابقه ترین نهاد اداری-سیاسی در طول تاریخ ایران بزرگ بوده است. نه فقط در عهد باستان کهن، بلکه در عهد باستان جدید نیز دولت‌های ایرانی دارای سازمان اداری ویژه بودند و این ساختمان اداری به عهد اسلامی نیز منتقل گردید. فارغ از فراز و فرودهای نهاد دیوانسالاری در دوران سلسله‌های مختلف، بنیان و اساس آن ایرانی بوده و همواره ایرانیان در رأس نهاد دیوانسالاری بوده اند. بخش های مختلف نهاد دیوانسالاری از جمله دیوان رسایل نیز همیشه در اختیار ایرانیان بوده و همین امر سبب توسعه این نهاد و تألیف آثار متنوعی پیرامون دیوانسالاری سلسله های حکومتگر در همه زمان ها به زبان فارسی گردیده است. در عصر تیموری تاریخ‌نویسی و منشآت‌نگاری یا ترسل رشد چشمگیری یافت و شماری از منشآت به خامه مورخانی نوشته شد که آثار تاریخی‌شان در زمره منابع موثق عهد تیموری به شمار می‌رود؛ به دیگر سخن، ادیب - مورخان دوره های پیشین در عهد تیموری نیز با قوت تمام به فعالیت خود ادامه می‌دادند. «بسیاری از ادب‌پژوهان، دوره تیموری را پایان ادبیات کلاسیک فارسی محسوب می‌کنند؛ چرا که آخرین بازماندگان و استادان شعر و ادب نظیر جامی، کاشفی، خواجه جهان و... در این عصر ظهور کرده‌اند.» (مدبری، ۱۳۹۱). تیمور مورخانی برجسته در دربار خود به کار گرفت و تکیه و تأکید بر ساده‌نویسی در امر نگارش تاریخ، قانون و اصل کلی نگارش‌های آن عصر بود. تمایل به حفظ نام و نشان تنها محدود به عرصه تاریخ‌نویسی نبود؛ بلکه حفظ دستورات و منشورات شخصی، اداری و شاهانه که از دوره خوارزمشاهیان و سلاجقه آغاز شده بود در عهد تیموری رو به فزونی نهاد. با آنکه وجه ادبی آثاری که به منشآت نامبردار است بر جنبه های تاریخی و اجتماعی آن ها چیرگی دارد؛ این آثار سرشار از داده‌های تاریخی بوده و همپای نوشته های مورخان درباری گویای وضعیت سیاسی و اجتماعی و نیز تشکیلات اداری یک دوره است. برخی از اطلاعاتی که در منشآت آمده در هیچ‌یک از آثار تاریخی یک عهد دیده نمی‌شود؛ زیرا نگارش‌های منشایانه به سبب حضور منشی در متن رخدادهای دیوانسالاری حاوی جزئیات فراوان است. جوامع الانشاء در زمره همین قسم آثار منشایانه و دیوانی در عصر تیموری است که مجموعه‌ای از منشآت و نامه‌های دولتمردان و دانشوران و سرایندگان عصر تیموری را در خود جای داده و زوایای تحولات دیوانی عصر سلطان حسین بایقرا را ثانی را ثبت و ضبط کرده است.

بیان و اهمیت مسئله

اهمیت دستینه‌های کهن در شناخت زوایای تاریخی، اجتماعی و فرهنگی ایران زمین بر کسی پوشیده نیست. هریک از نسخ بر جای مانده از ادوار گذشته حامل بخشی از میراث ارزشمند گذشتگان ماست و احیای این متون بر محققان این حیطه فرض است. جوامع الانشاء از آثار ارجمند عصر تیموری در موضوع ترسل است که تاکنون به زیور طبع آراسته نشده و نگارنده بر آن است که در این مقاله ضمن معرفی اثر، به بررسی خصایص سبکی و ساختاری این اثر بپردازد. در این مقاله نسخه خطی جوامع الانشاء برای نخستین بار به صورت مشروح معرفی می‌شود و مهمترین ویژگیهای سبکی به بحث گذاشته می‌شود.

بحث و بررسی

منشآت در لغت و اصطلاح

منشآت اسم مفعول به صیغه جمع مؤنث از مصدر انشاء و مفرد آن منشاء به معنای «انشاء کرده شده و نوشته شده ها، مسودات، نامه ها، مراسلات، عبارات و تصنیفات» (دهخدا، ۱۳۷۷) است و در اصطلاح ادبی به نامه های اداری، دوستانه و شاهانه اطلاق میشود.

اسلوب نثر منشآت

«نثر در لغت صفتی عربی است به معنای پراکنده، سخن پاشیده و غیرمنظوم برخلاف نظم، و یکی از اقسام دوگانه سخن در مقابل شعر» (رستگار فسایی، ۱۳۸۰) و در اصطلاح کلامی است که وزن و قافیه نداشته باشد و «در آن، مفاهیم و معانی با وضوح و روشنی و رسایی و با نظم فکر و منطقی بیان میشود و تنها وظیفه لفظ در آن بیان معناست. جملات با مراعات موازین دستوری با یکدیگر میپیوندند و معانی بی هیچ گونه قطع و انحرافی بیان میشوند.» (خطیبی، ۱۳۷۵). نثر منشآت دیوانی اغلب چنین نیست؛ این گونه نثر سرشار از صنایع بیانی و بدیعی و لغات دشوار فارسی و عربی و گاه ترکی و مغولی است و نویسنده میکوشد سخنش را با انواع شگردهای ادبی بیامیزد تا گیرنده نامه و خوانندگان دیگر را از مراتب فضل و قدرت سخن‌پردازی خود آگاه کند.

ارزش منشآت در بررسی‌های تاریخی

منشآت بطور کلی در سه گروه جای میگیرند: نامه های دیوانی، سلطانی و اخوانی. نامه های دیوانی با در برداشتن عناوین مشاغل و منصب ها و نیز ساز و کار چرخش امور مملکت، تصویری دقیق از شکل حکومتداری و امور دولتی در دوره های مختلف تاریخی به دست میدهند. از آن روی که منشیان نه فقط نظاره گر چگونگی رخ دادن وقایعند؛ بلکه غالباً خود نیز عهده دار بخشی از امور دیوانی بوده‌اند، نگارش هایشان در بازشناسی سیستم اداری یک دوره از منابع دست اول به شمار می آید. القاب و عناوینی که از سوی خلیفه یا سلطان به اشخاص اعطا میشده و بدان القاب نامیده و شناخته میشده‌اند شأن و جایگاه حکومتی یا علمی و اجتماعی گیرندگان مکتوبات را مشخص میکند. دیوانیات به نام‌های فرمان و مثال و منشور و یرلیغ و ملطفه و مخاطبه و پروانه و برات و تعلیقه و عهد و نشان و رقم و مواضعه و... نیز خوانده میشدند (قائم مقامی، ۱۳۵۰).

«سلطانیات یا مکاتیب سلطانی به منشآت اطلاق میشد که سلاطین به یکدیگر یا به ملوک اطراف مینوشتند.» (خطیبی، ۱۳۷۵). محمد معین در تعریف این نوع نامه نوشته: «سلطانیات جمع سلطانیه به معنی مکاتبات شاهی و نامه‌های رسمی و دولتی، در مقابل اخوانیات است» (معین، ۱۳۵۰).

نامه های شاهی کارکردی بنیادی دارند: رازدایی از ساختار قدرت دولت. عبارت‌پردازی هایی که در نامه ها و فرامین شاه به کار میرود حکایت از اقتدار و یا ضعف یک دولت و نحوه تعامل حاکم با حکام زیردست خود دارد. از خلال منشآت و اسناد این عصر چنین برمیآید که سلطان حسین بایقرا در هرات از موضعی استوار برخوردار بوده است. نامه‌های او به اوزون حسن آق‌قویونلو از موضع قدرت و سخت مقتدرانه نوشته شده است. او در نامه‌ای به اوزون حسن مینویسد که برای سرکوبی فرزندان ابوسعید به یاری او نیازی ندارد و در صفحه ۴۱ جوامع الانشاء برای او رجز میخواند: «بعد از این فتوحات که روی نموده بود، وفور جنود که از حد

و عدّ افزون است از حَیْز ضبط و ادراک بیرون، جمع آمده اند و از آن زمان الی یومنا هذا هر روزه از جانب صحرا فوجی و از طرف دریا موجی ضمیمه باقی افواج و علاوه سایر امواج میشود و اختر اقبالشان در وبال و احتراق میافتد.»

سلطانیات به اقسام مختلفی همچون مکاتبات میان سلاطین و وزرا و حاکمان و فرمانها و مناشیر و فتح‌نامه‌ها و عهدنامه‌ها و تهنیت‌نامه و تعزیت‌نامه‌ها و... تقسیم میشود که هریک اسلوبی ویژه خود دارند.

نامه‌های دوستانه و غیررسمی در این دسته از آثار که اصطلاحاً «اخوانیات» خوانده میشوند از شخصیت و ضمیر نویسنده و البته مخاطب نامه پرده برمی‌دارد. حتی گاه یادکرد اشخاص در منشآت از بازیگران سیاسی و فرهنگی هر عصر چهره برمی‌دارد.

در اخوانیات، نویسنده میکوشد با جمله‌ها و عباراتی برآمده از عواطف لطیف انسانی موضوع مورد نظرش را مطرح کند و خواسته‌ها و انتظارات یا سخن دوستانه بی‌چشمداشتش را با سوز و اشتیاق درونی و بر پایه محبت فی‌مابین به مخاطب عرضه کند و او را تحت تأثیر قرار دهد؛ البته برخی اخوانیات نیز به قصد اظهار فضل و برتری‌جویی نگاشته شده و آکنده از صنعت‌پردازی و عبارات پُرطمطراق و دشوارفهم است.

حسین هروی کیست؟

درباره کیستی حسین هروی، کوششهای نگارندگان راه به جایی نبرد؛ زیرا نام و نشانی از او در هیچیک از متون آن عصر دیده نمیشود و هویت او هنوز بر ما روشن نیست. متن جوامع‌الانشاء تاکنون چاپ نشده و تک‌نسخه آن به شماره ۴۳۰۱ در کتابخانه نورعثمانیه ترکیه نگهداری میشود (حسینی، ۱۳۹۳) که مجتبی مینوی میکروفیلمی از آن برای دانشگاه تهران تهیه کرده است. (دانش‌پژوه، ۱۳۴۸) نسخه برای سلطان عثمان خان بن مصطفی خان وقف شده است و گواهی وقف آن از حاج ابراهیم حنیف در ابتدای نسخه دیده میشود.

«دو احتمال میتوان داد: نخست اینکه این اثر، متعلق به خواجه کمال الدین حسین، فرزند خواجه نظام الملک خوافی باشد که علیشیر نوایی درباره او نوشته است: «خوش طبع است و فارغ از طلب منصب وزرات، و حظ خوب از خط خوب دارد و انشاء نیز به غایت زیبا میکند.» احتمال دیگر آنکه کتاب اثر خواجه امیرکمال الدین حسین گازرگاهی باشد که علیشیر نوایی به درویشی وی اشاره میکند و مینویسد که افزون بر شرح منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری «دیگر رسایل نیز دارد که هر که مطالعه نماید فضل و کمالات میر را معلوم میکند.» این کمال الدین حسین، همان نویسنده واقعی کتاب مجالس العشاق است که در آنجا نیز ذوق صوفیانه خود را آشکار ساخته است. مقدمه جوامع‌الانشاء نیز کاملاً صوفیانه و شبیه متن مجالس العشاق است. متأسفانه در این مقدمه نویسنده، جز نصیحت سلطان حسین بایقرا به عدل و دادگستری آگاهی دیگری به دست نمیدهد؛ به همین دلیل، احتمال می‌رود که فرض دوم به حقیقت نزدیکتر باشد.» (فراهانی منفرد، ۱۳۸۲).

با استناد به دو بیت زیر از صفحه ۷۹ و ۹۹ جوامع‌الانشاء که در ضمن دو نامه آمده میتوان یقین کرد که حسین هروی اهل تشیع بوده است. بیت نخست چنین است:

هرکس از باطل به جایی التجایی برده‌اند در جهان ما را جناب آل حیدر التجاست

ز مشرق تا به مغرب گر امام است علی و آل او ما را تمام است

زمان کتابت نسخه

نسخه جوامع‌الانشاء ترقیمه ندارد، اگرچه در برخی نامه‌ها (در صفحات ۷۴، ۷۸، ۸۷، ۹۳، ۹۷، ۱۰۲، ۱۳۲، ۱۵۳، ۱۶۵) به تاریخ کتابت نامه‌ها اشاراتی شده است؛ اما نمیتوان تاریخ نگارش نسخه را به صورت دقیق مشخص کرد؛ تنها با تکیه بر شواهد موجود در متن، میتوان درباره حدود زمانی کتابت نسخه به حدسهایی متوسل شد.

رجال و شخصیت‌هایی که نامشان در ضمن نامه‌ها آمده نخستین شواهد برای تعیین تاریخ کتابت نسخه‌اند. بسامد نام سه تن در متن نامه‌ها قابل توجه است: سلطان ابوسعید تیموری (۸۰۳-۸۴۸؛ دوران حکومت: ۸۵۴-۸۷۳)، اوزون حسن آق‌قویونلو (۸۲۸-۸۸۲) و سلطان حسین بایقرا (۸۴۲-۹۱۱؛ دوران حکومت: ۸۷۵-۹۰۲)، بیشترین حجم نامه‌های موجود در متن متعلق به سلطان حسین بایقراست و اسامی کارگزاران حکومت وی و سایر شاهزادگان تیموری، قضات، علما، سادات، سیاسیون و نظامیان آن دوره در جای‌جای متن دیده میشود.

در شماری از نامه‌ها از جنگ سلطان ابوسعید تیموری با اوزون حسن سخن میرود که به کشته شدن ابوسعید انجامید. شواهدی نیز از مکاتبه اوزون حسن آق‌قویونلو با سلطان حسین بایقرا حکایت میکند؛ از آن جمله نامه‌ای با عنوان «حضرت حسن بیگ به سلطان حسین میرزا نوشته» یا نامه سپسین آن که «سلطان حسین میرزا به حسن بیگ نوشته». پس از این نامه نیز نامه‌هایی با عناوین «پادشاه غازی» یا «پادشاه غازی مذکور» یا «سلطان غازی مذکور» آمده که همگی اشاره به سلطان حسین بایقراست.

نامه‌های دوم و سوم مکاتباتی است فی‌مابین سلطان حسین بایقرا و اوزون حسن؛ در همین نامه اخیر از قتل ابوسعید تیموری و تحرکات یادگارمحمد و گلایه سلطان حسین از یاری دادن حسن بیگ به او یاد شده است؛ بنابراین، تاریخ کتابت نسخه را نمیتوان به دوران حکمرانی سلطان ابوسعید تیموری نسبت داد.

نامه شماره ۴۵ با عنوان «منشیان عتبه علیه و سده سنیة حضرت خلافت پناه جم‌جاه، سلطان سلاطین‌الاکاسره و قاهرالقیاصره، ظل‌الله، المملک الغنی القوی، ابوالمظفر شاه‌اسماعیل‌الحسینی الصفوی‌الموسوی به حضرت پادشاه غازی سلطان حسین میرزا نوشته» آغاز میشود. تاریخ دقیق این نامه مشخص نیست؛ اما در متن از یورش محمدمحسن میرزا به قلمرو شاه اسماعیل و حمله شاه اسماعیل به فارس و شکست حسن‌کیا سخن میرود. مهم‌ترین وجه اهمیت این نامه، نشان دادن زمان تداوم نگارش نسخه تا اوایل دوره شاه‌اسماعیل صفوی است. با تکیه بر موارد یادشده تاریخ نامه‌ها در فاصله سال‌های ۸۷۵ تا ۹۱۱ هجری، یعنی ربع پایانی قرن نهم و دهه آغازین قرن دهم خواهد بود.

کشف گزیده‌ای از جوامع‌الانشاء

الف) منشآت تیموری: نگارنده در بررسی نسخه‌های خطی ترسل در عصر تیموری به نسخه‌ای از منشآت دست یافت که گزیده‌ای از جوامع‌الانشاء است و تا امروز نیز از چشم علمای فهرست‌نویس نسخ خطی از جمله استاد محمدتقی دانش‌پژوه پنهان مانده است. دانش‌پژوه در بخش هشتم مقاله «دبیری و نویسندگی» در صفحه ۵۳ مجله هنر و مردم، ضمن معرفی نسخه‌های منحصربه‌فرد در موضوع دبیری و انشای دیوانی به معرفی مختصر جوامع‌الانشاء پرداخته‌اند و در فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس سنا نیز در معرفی نسخه خطی شماره «۱۵۱۳س» درنیافته‌اند که این نسخه، گزیده‌ای از جوامع‌الانشاء هروری است. نسخه‌ای به خط نستعلیق در ۱۱۳ برگ ۱۷ سطری با عنوان منشآت که شامل ۱۹۴ نامه است. نامه آغازین

منشآت تیموری همانا اولین نامه جوامع‌الانشاء است با عنوان «حضرت مولانا زین‌الدین ابوبکر تایب‌ادی به امیر تیمور گورکان نوشته» (برگ ۲). انجامه نسخه چنین است: «تمت المنشآت فی غرة صفر ختم بالخیر و الظفر علی یدی العبد المذنب الراجی رحمۃ‌الله ابی‌الحسن بن عبدالله، بمحروسه حلب، فی سنه احدى و ستین و تسعمائه من الهجره النبویه علی صاحبها افضل الصلوات و التحیه. والحمد لله کثیراً کما هو اهلہ.» بنابراین عبارت، کاتب نسخه کسی است با نام ابی‌الحسن بن عبدالله و تاریخ کتابت نسخه نیز سال ۹۶۱ هجری است. نسخه‌ای است پاکیزه که تعدادی از ضبط‌هایش بر نسخه اساس ما رجحان دارد. نخستین نامه در نسخه جوامع‌الانشاء عنوان ندارد؛ اما در این نسخه به‌درستی با این عنوان آمده است: «نامه زین‌الدین ابوبکر تایب‌ادی به امیر تیمور گورکان.» (دانش‌پژوه و علمی انواری، ۱۳۹۰).
(ب) منشآت و مکاتیب: نسخه شماره «۶۷۵س» کتابخانه مجلس، مجموعه‌ای است به خط نستعلیق در ۱۶۲ برگ ۲۱ سطر که شامل مکاتبات تیموریان و ترکمانان است که در قرن سیزدهم کتابت شده و آغاز و انجام آن افتاده است. این نسخه نیز دربردارنده برخی از نامه‌های جوامع‌الانشاء است که در تصحیح متن تعدادی از نامه‌ها از آن یاری گرفته‌ایم. (همان)
(ج) منشآت جامی: نکته حائز اهمیت دیگر در باب تکرار شماری از نامه‌های جوامع‌الانشاء، وجود ۶۸ نامه در منشآت جامی است که در تصحیح متن جوامع‌الانشاء با رمز «مج» از آن سود برده‌ایم.

مثنوی‌ای نویافته از پوربهای جامی

تاج‌الدین بن بهاء‌الدین بن جامی متخلص به «پوربها» از شاعران و صوفیان به‌نام قرن هفتم است. (بیگدلی، ۱۳۳۷؛ سمرقندی، ۱۳۶۶؛ حسین صبا، ۱۳۴۳؛ کهدویی، ۱۳۸۴) یگانه دست نویس دیوان او به شماره ۹۲۱۳ در کتابخانه موزه بریتانیا محفوظ است.^۱ این دستنویس را نظام‌الدین احمد بن عبدالله شیرازی به سال ۱۰۲۹ ق. در حیدرآباد به رسم خزانه برای کتابخانه سلطان قطب‌الدین محمد قطب‌شاه (حک: ۱۰۲۰-۱۰۳۵ ق) تحریر کرده است. در صفحات ۲۲۶ و ۲۲۷ نسخه جوامع‌الانشاء مثنوی‌ای بیست و نه بیتی با مطلع:

الا ای صبا پیکِ اربابِ عشق بیا گوش کن فصلی از بابِ عشق

از پوربهای جامی ثبت شده که در دیوان او نیامده است و بسیار حائز اهمیت است و باید بر پایه همین نسخه به دیوان او افزوده شود. پوربها در این مثنوی که در واقع نامه‌ای شاعرانه است با سوز و گدازی عمیق و ناشی از غم غربت، از پیک و برید سنتی شعر فارسی، یعنی باد صبا، می‌خواهد تا درود و ارادت او را به شهر جام و مردمانش برساند. او زاده جام بوده و در این شعر که زمینه عاطفی اثرگذاری دارد برای دیدار زادگاهش بی‌قراری میکند.

ساختار کلی جوامع‌الانشاء

نسخه منحصر بفرد جوامع‌الانشاء دربردارنده ۲۶۲ نامه مشتمل بر نامه‌های دیوانی (۷ نامه)، سلطانی (۴۸ نامه) و اخوانی (۲۰۷ نامه) است. اولین نامه بدون عنوان است. در این نامه از صفحه ۲ نسخه خطی جوامع‌الانشاء، از شیخ‌الاسلام احمد جام نامقی و مقامات او یاد شده است. کتاب با نامه‌ای از زین‌الدین ابوبکر تایب‌ادی به امیر تیمور گورکان آغاز میشود و با نامه‌ای از «سلطان‌اویس، والی آذربایجان، به شاه‌شجاع کرمانی» پایان می‌یابد. نامه‌های دیوانی آن به طور خاص بازگوکننده وضعیت ساختار دستگاه دیوانسالاری در واپسین سال‌های

1- Meredithowens G. M Handlist of Persian Manuscripts, by G.M. Meredith-Owens, (1895-1966), London, 1968, p. 56.

دوره تیموری است.

کتاب طبقه‌بندی مشخصی ندارد و به ابواب جداگانه تفکیک نشده است. دو فتحنامه در متن آمده است: ۱. فتحنامه سلطان حسین میرزا (۸۱) ۲. فتحنامه سلطان ابوسعید میرزا (۸۴). بخشی دیگر از نامه‌ها انشای حسین هروی نیست و نامه‌های منشایی دیگر است به کسانی دیگر؛ همچنین نامه‌هایی از قاضی اختیار (از قاضیان سرشناس عهد تیموری) در صفحات ۱۲۰، ۱۸۲ و ۱۸۵ کتاب آمده است.

هروی در انتهای جوامع‌الانشاء بخشی آورده با عنوان «ادعیه و رباعیات و ابیات که در مکاتبات به آن احتیاج می‌شود». به سلاطین، به پادشاه‌زاده‌ها، مخدرات حجرات، صدور، وزراء، سایر اهل قلم، سادات، اولیاء، قضات، علماء، شعراء، منشیان، منجمان، اطباء، خطباء، محتسبان، واعظان، صدرحفاظ، حفاظ، پیش‌نماز، مؤذن، کاتبان، ارباب نغمه، حاجی، زاهد، خلوت‌نشین، زاویه‌نشین، خرقة‌پوش، امثال و اعیان، نوروز، در عید، تهنیت منصب و تهنیت فرزند. در این بخش، برخی عنوانها فقط شامل یک بیت است؛ مثلاً در صفحه ۲۲۴ از بخش «صدر حفاظ» این تک‌بیت آمده:

صدر معالی ز تو تازه باد جان و جهانی ز دمت زنده باد
و بخشی دیگر از عنوانها شامل چند بیت است: بخش شعراء، منشیان، منجمان، کاتبان، ارباب نغمه، در عید و عناوین دیگر. فی‌المثل در صفحه ۲۲۳ از بخش شعراء این ابیات آمده است:

ای گشته ز نظم تو جهان پرگوهر مابین زمین و آسمان پرگوهر
از بس که فشاندی گهر از مخزن طبع شد دامن آخرالزمان پرگوهر

چاشنی سخن از لفظ شکر ریز تو باد راحت روح و روان نظم دلاویز تو باد

- ساختار نامه‌ها

خطبه و مقدمه نامه‌ها به رسم معمول منشآت و به سیاق مرسوم ترسل در عصر تیموری، اغلب با مقدمات عربی متملقانه و انواع سجع‌پردازی‌ها و مترادفات و جناس‌ها و دیگر صنعت‌پردازی‌ها آغاز می‌شود و در متن نامه اندکی از صعوبت کلام کاسته می‌شود. «شیوه نگارش مکاتیب دیوانی و مناشیر عهد تیموری دنباله همان سبک نامه‌نگاری دوره مغول بود یعنی رعایت ساده‌نویسی و ایجاز و پرهیز از عبارت‌پردازی‌های بی‌مورد و استفاده از القاب و عناوین و نعوت و صفات مرکب که در قرنهای قبل رایج و معمول بود. (بهار، ۱۳۷۰). معمولاً نامه‌ها با خاتمه‌ای که با دعاها همراه است به اتمام می‌رسد. «مؤلفان در دیباجة منشآت مصنوع این زمان به عادت قدیم تکلف و تنوقی خاص به خرج میدادند.» (صفا، ۱۳۸۳) و در پایان نامه‌ها نیز رسم چنین بوده که نگارنده از درازنفسی و اطناب نامه پوزش می‌طلبیده و با عباراتی از این قبیل نامه را به پایان می‌برده است؛ از جمله این عبارت از صفحه ۱۰۴: «اطناب از حدّ عالی می‌گذرد. ظلّ عالی بر مفارق ادانی و اعالی ابدالآباد ممدود باد»؛ و این عبارت از صفحه ۱۰۹ جوامع‌الانشاء: «و تخفیف تصدیع را بدین دو بیت اختصار کرده می‌آید...».

جایگاه جوامع‌الانشاء در بین کتب مشابه

همانطور که اشاره شد نسخه خطی جوامع‌الانشاء دارای ۲۶۲ نامه است، از این تعداد ۷ نامه جزو دیوانیات، ۴۸ نامه سلطانیات و ۲۰۷ نامه اخوانیات است که این مسئله یکی از وجوه تمایز این کتاب با سایر منشآت برجای مانده در عصر تیموری است. دیگر منشآت برجای مانده از عصر تیموری، اغلب شامل دیوانیات و سلطانیاتند؛ اما بسامد اخوانیات در جوامع‌الانشاء

قابل مقایسه با متون مشابه نیست. همچنین ۱۰۵۲ بیت فارسی در جوامع‌الانشاء این کتاب را از وجه ادبی بر دیگر متون مشابه رجحان داده است.

ویژگیهای سبکی جوامع‌الانشاء

الف) ویژگیهای سطح زبانی جوامع‌الانشاء: استیلای ترکان و مغولان بر ایران شمار فراوانی از واژه‌های ترکی و مغولی را در زبان فارسی وارد کرد و به انواع مکتوبات نویسندگان راه یافت. این واژه‌ها در تعدادی از کتابها چنان به افراط به کار رفته‌اند که فهم متن را بسیار دشوار کرده‌اند. در متن جوامع‌الانشاء نیز لغات ترکی و مغولی بسیاری به کار رفته است که اغلب در حیطه مشاغل و مناصب دیوانی و حکومتی است. «بخش عمده‌ای از سرشت یک سبک را نوع گزینش واژه‌ها میسازد. واژه‌ها ایستا و منجمد نیستند، بلکه جاندار و پویا، تاریخ و زندگینامه دارند؛ حتی شخصیت و شناسنامه و بار عاطفی و فرهنگی دارند، برخی ثابت و انعطاف‌ناپذیرند و برخی در اثر فشار بافتهای مختلف تغییر شکل و معنا میدهند و جدال و انگیزشی مداوم برای تخیل نویسنده ایجاد میکنند» (فتوحی، ۱۳۹۰).

۱) کلمات ترکی و مغولی

کلمات پیش رو نمونه‌هایی از صفحات مختلف نسخه خطی جوامع‌الانشاء هستند: ایلچی (۳۰)، باشلیغ (۴۱)، ایلغار (۴۱)، یرلیغ (۷۶)، سوزمیز (۷۶)، ایلچیان (۸۵)، تومان (۷۷)، سیورغال (۷۷)، طغرا (۸۱)، بتیکچی (۱۳۰)، یرلیغ (۲۵۳)، یاساق (۲۵۴).

۲) استفاده فراوان از جمع‌های مکسر عربی

کلمات منتخب از صفحات مختلف نسخه خطی جوامع‌الانشاء: نسایم (۴)، خزاین (۴)، ثواقب (۴)، افضال (۴)، رویح (۴)، فوایح (۴)، اکناف خواطر (۴)، اعظم (۴)، اکابر (۴)، شمایم (۵)، مسامع (۵)، فیوض (۵)، قوایم (۱۸)، طوایف (۳۵)، فوایح (۳۷)، رویح (۱۹۲)، اوتاد (۱۹۲)، عوایق (۱۹۳)، انقاش (۱۹۵)، بواعث (۱۹۹).

در مواردی نیز چندین جمع مکسر را کنار هم آورده است: «فوایح رویح نسایم» (۴)، «قواعد ملکه کواکب اقبال براوج رفعت و ثواقب افضال بر سپهر حشمت» (۴)، «خزاین و دقایق و نفایس و عرایس» (۱۳۳)، «اعظم سادات که در اصداف...» (۷۸)، «فحوای آن از تعرض انفصام مصون و معاهد مضمونش از معرب انجسام محروس و مأمون است» (۴).

۳) اصطلاحات و عبارات عربی

از صفحات مختلف نسخه خطی جوامع‌الانشاء: علی‌الرسم (۴)، تلک الاخبار (۵)، الی بلوغ هذه الاخبار (۷)، نسیاً منسیاً (۱۱)، بعد ذلک (۱۱)، کره بعد آخری (۱۲)، ابا عن جد (۱۲)، عقب الادعیه الصالحه (۱۴)، یوماً فیوماً (۱۵)، علی القاعده المستمره (۱۵)، علی تعاقب‌الادوار (۱۵)، کان لم یکن (۲۳)، فقد حصل المراد (۳۲)، مضی ما مضی (۱۰۳).

۴) مترادفات

نثر نامه‌ها مشحون از مترادفات است: محبت و مودت (۴)، مدد و نصرت (۴)، اوج و رفعت (۴)، مطلع و خیر (۵)، خار و خاشه (۵)، خرم و شاداب (۵)، ظل و سایه (۵)، خذلان و مذلت (۶)، مطرود و رانده (۶)، واضح و لایح (۶)، قباح و شناخت (۶)، فتنه و عناد (۶)، استظهار و اعتضاد (۲۳۸)، عجز و فتور (۲۴۲)؛ حتی در یک مورد چهار کلمه مترادف را به دنبال هم آورده است: روشن و هویدا و مبرهن و جلوه‌نماست. (۶۴).

۵) اصطلاحات نجومی

توصیف و تصویرپردازی با لغات و اصطلاحات نجومی از خصایص زبانی بسیاری از نامه‌هاست.

- «چون نور آفتاب در زیغ‌النهار قابل انکار نیست» (۶).
- «حدود شبرغان مضرب خیام مشتری مقام است» (۳۱)
- «چون بنات‌النحش در حیّز افتراق است» (۴۱)
- «چون خسرو انجم به نقطه اعتدال ربیعی رسید» (۸۷)
- «ادوار سعدین و طلوع نیرین» (۱۹۶)
- ۶) ترکیبات تازه
- در شماری از نامه‌ها ترکیب‌هایی تازه دیده می‌شود: محنتکده (۲۰۲)، شعله‌ناک (۱۸۹)، شادآب (۴)، رنجکده (۱۷۲)، کام‌گذار (۱۹۷)، رای دقیقه‌نمای عقده‌گشای (۱۹۶).
- ۷) برخی ویژگی‌های نگارشی
- نوشتن واو مهمله: حسین هروی کلمه «خوارزمی» را به صورت «خارزمی» نوشته است (۵) و «خوافی» را «خافی» (۱۶۰).
- صورت متفاوت تعدادی از کلمات:
- «کمک» ← «کومک» (۱۱)
- «گزارش» ← «گذارش» (۱۳۱)
- «جمادی» ← «جمیدی» (۷۴)
- شماری از کلمات در متن نسخه ناقص کتابت شده‌اند که با توسل به نسخه خطی منشآت تیموری تصحیح کرده‌ایم: القضا[ص] (۲۱) / پاد[شاه] (۱۹) / الچی ← (ایلچی) (ص ۵) / ادن ← (اوزن) (۲۲) / ترد ← ترد[د] (۶۵) / موسا (مواسا) (۴۵) / رسوالله ← رسول[الله] (۶۳) / آحا[د] (۷۷) / را[] (۹۰) / امیدو[ا] (ص ۱۱۷) / ا[] کابر (۱۶۰).
- ویژگیهای سطح ادبی جوامع/الانشاء
- انواع و اقسام صنایع بیانی و بدیعی در متن نامه‌های جوامع‌الانشاء به کار گرفته شده‌اند که علاوه بر آراستن زبان، بر قوت تأثیر کلام می‌افزایند.
- ۱) صنایع بیانی
- تشبیهات: اضافه تشبیهی در متن نامه‌ها بسامد چشمگیری دارد و نامه‌ای نیست که از چندین اضافه تشبیهی خالی باشد: غبار کدورات (۴)، نهال مودّت (۵)، نسایم پیام‌گذاری (۵)، جویبار مصابرت (۱۱)، مرآت جهان‌نمای مودّت (۲۸)، چوگان مصابرت (۵۵)، نهال احسان (۵۹)، شکوفه مراد (۱۰۶)، وادی فراق (۱۱۱)، طایر روح (۱۴۲)، بال آرزو (۱۱۷)، طیلسان ظلام (۲۴۳).
- استعاره: بسامد استعاره در متن جوامع‌الانشاء چشمگیر نیست و اغلب تصویرپردازی‌ها در نامه‌ها با اضافه تشبیهی شکل می‌بندد. شماری از استعاره‌های متن از این قرار است: بدر طارم شوکت و کشورگشایی (۵۵) استعاره از ممدوح // حطام موهومه (۵۸) استعاره از مادیات و مواهب دنیوی // محجوبکان تتق غیب (۷۲) استعاره از فرشتگان // صحن زیرجفام (۸۵) استعاره از آسمان // عمامه و قبای خضرا (۸۶) استعاره از برگ و سبزی درختان // خورده کافور (۸۷) استعاره از برف // برقع کحلی (۲۴۳) استعاره از شب.
- کنایات:
- خود را به ساحل رسانیدن (۷)
- پای در دامن کشیدن (۶۷)
- سپر انداختن (۸۷)
- بخیه خلاف بر روی کار افتادن (۸۷)

- خاک بر تارک افلاک نشانندن (۸۸)
 حوادث ایام را کوچه غلطی دادن (۱۳۷)
 ۲) صنایع بدیعی
 - سجع:
 از کاس دهر جام زهر مذلت نوشیده‌اند (۶)
 اگر خاطر انور و ضمیر ازهر (۸)
 حجتی قاطع و برهانی ساطع تواند بود (۱۰)
 محزون سراير و مکنون ضمائر ایشان بود (۲۱)
 - جناس: رعایت رعیت (۳)، خاطر خطیر (۵)، نکباء نکبت (۶)، فرار بر قرار (۶)، مال و آمال (۷)، عقود عهود (۱۰)، سیاهی و سپاهی (۱۱)، یاغی باغی طاغی (۱۲)، عقوق و حقوق (۱۳)، بحار زخار (۱۴)، حجاب و احتجاب (۱۸)، اتمام تمام (۱۸)، جسارت و خسارت (۳۲)، عازم و جازم (۵۴)، فاتحه فایحه (۶۱)، نقوش نفوس (۶۱)، جهود حسود (۷۳)، منشور منشور (۷۴)، تجارت تجارب (۸۲)، ایفاق اتفاق (۸۳)، یاغیان باغیان (۸۳).
 - واج‌آرایی:
 حرف الف: فوات قراب حیاض ریاض سحاب (۱۲۹)، حرف الف و سین (صین): هر صباح و مسا با صحایف دعا و ثنا (۱۱۵).
 حرف د: دعایی که بدایت آن دال باشد بر نهایت وداد و اتحاد (۱۵۹).
 حرف ز: آن کوی که رشک رشحه آب خضر و غیرت رایحه روضه رضوان است (۲۵۲).
 حرف س: از سواد آن سواد دیده و سويدای سینه را نور موفور السرور رسید (۲۰۳).
 حرف ش: اگر به حسب اشتعال مشاعل اشواق (۲۱۰).
 حرف ف: اضعاف مضاعفه آن معاطفه و ملاطفه (ص ۱۷۴)، به موافقت مرافق و موافق کافه (۱۱۰).
 حرف ق: با طریق نفاق نه به ایفاق اتفاق (۸۳).
 حرف ک: امید به کرم کریم منان آنکه طی مکان مسافران زمان کرامت فرماید (۲۴۲).
 - ترصیع و موازنه:
 بواسطه تفارق ابدان و تباعد بلدان و مخالفت روزگار و معاندت ادوار (۴۳)
 استنشاق روايح مخالصة و استشمام فوايح مصادقت (۱۴)
 تأسیس بنیان وفاق و ترصیص ارکان اتفاق (۵)
 اصناف دعوات طیبات و اضعاف ضراعات زاکیات (۵۷)
 فواید قلاید خدمت و دعا و جواهر زواهر محمّد و ثنا (۱۱۸)
 - مراعات‌النظیر:
 شاه و رخ و اسبان (۸۳)
 پیل و پیاده و مات (۸۳)
 تومانات و هزارجات و صدجات (۸۴)
 کاغذ و مداد و اعمال دوات قلم (۱۷۶)
 متوجه طواف حریم حرم وفاند و عازم مروء مروت و صفا (۱۹۹)
 - مطابقه یا تضاد: اندفاع و ارتفاع (۱۳)، قلت و کثرت (۱۷)، اوامر و نواهی (۴۹)، ضلال و هدایت (۵۵)، عسرت و عسرت (۶۱)، صغیر و کبیر (۶۷)، صغار و کبار (۸۶)، زحمت و رحمت (۷۰)، غنی و فقیر (۸۶)، ادانی و اقصای (۹۷)، مطیع و عاصی (۹۷)، نفع و ضرر (۱۰۰)، رذایل و فضایل (ص ۱۲۱)، وحشت و بهجت (۱۲۴).

- تلمیح:

عبور حضرت موسی(ع) و خضر(ع) از کنار دیوار خراب. (۲)

طوفان نوح و آرام گرفتن کشتی بر کوه جودی (۱۸۴)

گفتگوی خداوند با موسی(ع) در صحرای سینا (۲۳۲)

عزیزی یوسف(ع) در مصر (۲۴۲) و داستان پیراهن او (۲۴۴ و ۲۵۱)

هبوط حضرت آدم(ع) به زمین سیاه هندوستان (۲۴۸)

- استفاده از آیات قرآنی: نویسنده در متن نامه‌ها آیات قرآنی فراوانی را در زنجیره کلام «تضمین» کرده که از برجسته‌ترین ویژگی‌های سبکی این اثر به شمار می‌رود؛ زیرا «علاوه بر آنکه قرآن معیار فصاحت و بلاغت است و شاعران و نویسندگان با استفاده از آیات و احادیث توانایی خود را در سخنوری به نمایش می‌گذارند، با استشهاد به قرآن و سخن معصوم تأثیر سخن خویش را افزون می‌کنند. قرآن دارای خاصیت قانع‌کنندگی و پذیرش مخاطب است.» (امید مجد و الهه آئین، ۱۳۹۱). در ابتدای «منشور ایالت یادگار محمد میرزا» دوازده آیه از قرآن کریم را در اثنای متن به کار برده است. آغاز متن یاد شده چنین است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ [آل عمران، آیه ۲۶] أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ [نساء، آیه ۲۶] مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولُ اللَّهِ وَخَاتَمُ النَّبِيِّينَ [احزاب، آیه ۴۰] وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ [آل عمران، آیه ۱۲۶] التَّعْظِيمُ لِأَمْرِ اللَّهِ وَالشَّفَقَةُ عَلَى خَلْقِ اللَّهِ. ابوالنصر حسن بهادر سورمیز چون به میامن توفیقات الهی و محاسن تأییدات نامتناهی عنایت بی‌نهایت ربانی و عاطفت بی‌غایت سبحانی رقم اضطفائیانه فی الدنیا [بقره، آیه ۱۳۰] بر ناصیه سعادت و جهره دولت ما کشیده و صحیفه عزت و کامکاری و منشور شوکت و بختیاری را به طغرای اجتنبیناهم و هدیناهم إلی صراط مُسْتَقِيم [انعام، آیه ۸۷] محلی گردانیده و منشی مشیت واللّٰهُ یُؤْتِی مُلْکَهُ مَنْ یَشَاءُ [بقره، آیه ۲۴۷]... (نسخه خطی جوامع الانشاء: ۷۵) بررسی دقیق مکتوبات نشان می‌دهد که در مجموع، ۲۴۸ آیه قرآنی در متن به کار رفته است.

- امثال فارسی: از دیگر ویژگی‌های نامه‌های جوامع الانشاء استفاده از مصراع‌ها و ابیاتی است که مثل سائر شده‌اند و به‌عنوان ضرب‌المثل در نوشتار یا گفتار به کار می‌روند. در مجموع، تعداد این قبیل مصاریع نسبت به امثال و حکم‌های عربی بسامد کمتری دارد

قرب جانی چو بود بعد مکانی سهل است (۴۳)

به ماهتاب چه حاجت شب تجلی را (۴۸)

حسن خداداد را حاجت مشاطه نیست (۷۴)

از دوست یک اشارت از ما به سر دویدن (۷۰)

گنجشک را تحمل چنگال باز کو؟ (۹۶)

- امثال عربی: تأثیر نثر عربی بر زبان نامه‌ها بسیار است و در مجموع نامه‌ها بیست و پنج مثل عربی به کار رفته، چند نمونه:

الماء مکدر ثم یرجع صافیا (۸)

۲- «التَّعْظِيمُ لِأَمْرِ اللَّهِ وَالشَّفَقَةُ عَلَى خَلْقِ اللَّهِ» سخنی است که به پیامبر اسلام(ص) منسوب کرده‌اند؛ اما در منابع کهن احادیث، به نام ایشان دیده نمی‌شود. غزالی این سخن را نقل کرده؛ اما به پیامبر منسوب نکرده است. (مجموعه رسائل الإمام الغزالی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۶ ق، ص ۱۵۸) عبارتی است که بدون شک از اقوال صوفیان است و در کتب صوفیه بسیار بدان پرداخته‌اند. (معارف، بهاءالدین ولد، با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران، طهوری، ۱۳۵۲، جلد ۳، ص ۳۴۲ و معارف، برهان‌الدین حسنین محقق ترمذی، با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۷، ص ۱۳ و عبر‌العاشقین، روزبهان بقلی، تصحیح هانری کربن و محمد معین، تهران، انستیتو ایران و فرانسه، ۱۳۳۷، ص ۷۷).

مَنْ حَفَرَ بئراً لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهِ (۱۳)

إِنْ كُنْتَ أَكْرَمْتَ الْثِيَمَ تَمَرْدًا (۱۳)

أَلَامُورُ مَرَهُونَهُ بِأَوْقَاتِهَا (۱۳۷)

حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيْمَانِ (۱۵۲)

- تنسيق الصفات: «عالی حضرت فلک رفعت گردون منزلت سلطنت منقبت مملکت پناه معدلت دستگاه» (۴)؛ «آن رفیع منزلت صوفی صفت حمیده خصال ستوده فعال» (۱۲۷)؛ «از جناب دولت مآب سعادت ایاب خجسته صفات» (۱۳۶)

- اغراق: به حسب موضوع مکاتیب که اغلب از جانب سلطان به امرا و دیگر کسان نوشته میشد عنصر اغراق در نامه‌ها و به ویژه در آغاز نامه‌ها چشمگیر است. ستایش جاه و جلال سلطان و دستگاه پرشکوه او و قدرتش در زمینه‌های مختلف عامل اصلی پدید آوردن عنصر اغراق در متن است. در نامه دوم از حسن بیگ به سلطان حسین میرزا می‌خوانیم:

«عالی حضرت فلک رفعت گردون منزلت سلطنت منقبت مملکت پناه معدلت دستگاه!

پادشاه اعظم اکرم، قدوة سلاطین العرب و العجم، نگین خاتم «معدلت گستری، بدر طارم رعیت پروری، نتیجه اکابر السلاطین» (۴)

«موتوطنان او با سگان سموات راز گویند و کمرور با منطقه البروج پهلوی زند و نسر طایر با کمال بلند پروازی به حسیض او نرسد» (۹۰)

مختصات فکری جوامع الانشاء

در سراسر مکتوبات دو ویژگی عمده فکری به صورت برجسته نمود یافته است: تمایلات صوفیانه و جبراندیشی و از همین نکته پیداست که صاحب اثر مشرب عرفانی داشته و همانند جمیع صوفیان از نظر فکری گرایش به جبر داشته تا اختیار.

الف) تمایلات صوفیانه: در نخستین نامه کتاب «التفات خاطر پاکان درگاه و مشایخ کرام آگاه که به حقیقت پادشاه دین و دولتند و شاهان دنیا در حمایت نظر ایشانند» را موجب «تشید مبانی ملک‌داری و تأیید معانی جهان‌داری» دانسته؛ بدین ترتیب اولیاء الله را مشروعیت بخش امر سیاسی تلقی کرده و به بی‌تی از شیخ احمد جام نامقی توسل جسته و سپس به سخنی از شیخ ابوسعید ابوالخیر استناد میکند و می‌گوید: اکنون «حمایت و عنایت» فرزندان اولیای خدا مشروعیت بخش و ضامن سلاطین است. (۲) تمایلات صوفیانه هروی در همین نخستین سطرهای نامه پیداست و به مشرب صوفیان همه پادشاهان و حاکمان را به جود و کرم و عدالت گستری توصیه میکند و از ستم بر بیچارگان بر حذر میدارد؛ مانند بیت زیر از صفحه ۳ جوامع الانشاء:

نکند صدهزار تیغ و تبر آنچه یک پیرزن کند به سحر

همچنین در صفحه ۳ چنین می‌گوید: «و اگر چنین دلی آزرده شود سپاه پادشاهان عالم تدارک آن نتوانند.» در مواضع دیگر حکایتی از شبلی و گفت‌وگوی او با ابوعلی ثقفی (۱۷۲) و نیز غزلی از عماد فقیه کرمانی (شاعر و عارف سده هشتم) را زینت نامه‌ها کرده است. (۲۳۸).

ب) جبراندیشی: جبرباوری از عمده‌ترین مختصات فکری حاکم بر نامه‌هاست و هرجا سخن رخصت داده و موضوع به زمینه جبر و اختیار و اراده آدمیان کشیده شده، نویسنده تمایلات جبرباروانه خود را بیان کرده؛ عباراتی از این نوع در متن نامه‌ها فراوان است:

«العبد یدبر و الله یقدر» (۱۹)، «و اوان وقوع قضا جز تسلیم و رضا چاره و دوایی نی» (۶۰)، ص ۸۴، «حکم و قضای الهی که متضمن حکمت نامتناهی است» (۶۰)، «چون از قضای قضا

امری تقدیر رفته باشد جز متابعت فرمان درمان نباشد» (۱۳۷)، «اما با مقتضیات تقدیر جز ساختن و گداختن چه تدبیر» (۱۴۳).

نتیجه‌گیری

نسخه منحصربه‌فرد جوامع‌الانشاء که تک‌نسخه آن به شماره ۴۳۰۱ در کتابخانه نورعثمانیه ترکیه نگهداری میشود از آثار دیوانی عصر تیموری دربردارنده ۲۶۲ نامه مشتمل بر نامه های دیوانی، سلطانی و اخوانی است. نام صاحب اثر، حسین هروی است که نام و نشانی از او در هیچ‌یک از متون آن عصر دیده نمیشود و هویت او هنوز بر ما روشن نیست. نسخه جوامع‌الانشاء ترقیمه ندارد و نمیتوان تاریخ دقیق کتابت آن را مشخص کرد؛ اما با تکیه بر شواهد درون‌متنی میتوان گفت احتمالاً در فاصله سال‌های ۸۷۵ تا ۹۱۱ هجری، یعنی ربع پایانی قرن نهم و دهه آغازین قرن دهم نوشته شده است. نگارنده در تحقیقات خود در موضوع ترسلات عصر تیموری دریافت که نسخه خطی شماره «۱۵۱۳س» کتابخانه مجلس با نام منشآت تیموری که شامل ۱۹۴ نامه است گزیده‌ای از جوامع‌الانشاء هروی است. همچنین در نسخه شماره «۶۷۵س» کتابخانه مجلس که مجموعه‌ای از مکاتبات تیموریان و ترکمانان است و در قرن سیزدهم کتابت شده، برخی از نامه‌های جوامع‌الانشاء آمده است. همچنین ۶۸ نامه نیز در منشآت جامی آمده است.

از نکات حائز اهمیت در نسخه جوامع‌الانشاء ثبت مثنوی‌ای بیست و نه بیت از پوربهای جامی، شاعر صوفی مشرب سده هفتم است که حتی در نسخه خطی دیوان او نیامده است. نثر نامه‌ها به روال منشآت دیوانی در همه اعصار و بالتبع دوره تیموری، نثر منشائیه پرمطراق آمیخته به انواع لغات بیگانه و صنایع ادبی است و اوج دشوارنویسی در این نوع ادبی در خطبه و مقدمه مکاتیب است. نامه‌های جوامع‌الانشاء آکنده از کلمات ترکی و مغولی و عربی است و جمعهای مکسر عربی، اصطلاحات و عبارات عربی و انواع مترادفات و اصطلاحات علوم و فنون از قبیل اصطلاحات نجومی در متن نامه‌ها بسامد بالایی دارد. ساختار بیانی بسیاری از جمله‌ها بر پایه اضافه تشبیهی است و نویسندگان از انواع کنایات و سجع و موازنه و ترصیع و جناس و واج‌آرایی و تضاد و تنسیق‌الصفات و امثال فارسی و عربی در نثر خود بهره برده است. تلمیح به داستان‌های قرآنی و استفاده از آیات نیز از دیگر ویژگیهای نثر جوامع‌الانشاء است. از نظر مختصات فکری نیز میتوان گفت تقدیرگرایی و جبرباوری مؤلف در تعدادی از نامه‌ها دیده میشود. همچنین ستایش بعضی صوفیان نظیر شیخ احمد جام نامقی و ابوسعید ابوالخیر و استناد به سخنان آنها و تأکید بر قوت معنوی اولیا و مشایخ، تمایلات صوفیانه مؤلف را نشان میدهد.

مشارکت نویسندگان

این مقاله از پایان نامه دوره دکترای زبان و ادبیات فارسی مصوب در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی استخراج شده است. جناب دکتر میرهاشمی راهنمایی این پایان نامه را بر عهده داشته و طراح اصلی این مطالعه بوده اند. آقای خسروی به عنوان پژوهشگر این رساله در گردآوری داده‌ها و تنظیم متن نهایی نقش داشته اند. جناب دکتر عباسی و خانم دکتر خویینی نیز با کمک به تجزیه و تحلیل داده‌ها و راهنمایی‌های تخصصی، نقش مشاور این پژوهش را ایفا کردند. در نهایت تحلیل محتوای این مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر چهار پژوهشگر بوده است.

تشکر و قدردانی

نویسندگان بر خود لازم میدانند مراتب تشکر خود را از مسئولان آموزشی و پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی، و هیئت داوران پایان نامه که نویسندگان را در انجام و ارتقاء کیفی این پژوهش یاری دادند، اعلام نمایند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است، و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است، و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده میگیرند.

REFERENCES

Holly Quran

Bahar, M.T., (1991). Stylistics. Vol. 3. Tehran: Amir Kabir. p. 202.

Bahaudin Valad Khatibi Bakri, M., (1973). Maaref. Edited by Badiozaman Foruzanfar. Tehran: Tahouri.

Baghali, R., (1958). Abhar ul-Asheqin. Edited by Henry Carbon and Mohamad Moin. Tehran: Institute of Iran and France.

Bigdeli, A., (1958). Fire Temple of Azar. Edited by Jafar Shahidi. Tehran: Ketab Publications. p. 57.

Danesh Pazhuh, M.T., (1969). List of microfilms of the Central Library of the University of Tehran. Tehran: University of Tehran Press. p. 70.

Danesh Pazhuh, M.T.; Alami Anvari, B., (2011). List of manuscripts of Tehran: Library of IR. Iran's Parliament. Vol. 1. Tehran: Library Museum and Document Center Of IR. Iran's Parliament. pp. 361-364, 732-735.

Dekhoda, A., (1998). Lexicon. Supervised by Mohamad Moin. Vol. 14. Tehran: University of Tehran Press. p. 21641.

Farahani Monfared, M., (2003). The link between politics and culture in the era of the decline of the Timurids and the rise of the Safavids. Tehran: Association of Iranian Cultural Honors. p. 45.

Fotuhi, M., (2011). Stylistics: Theories, Approaches and Methods. Tehran: Sokhan. p. 249.

Ghaem Maghami, J., (1971). An introduction to the recognition of historical documents. Tehran: National Honors Association. p. 43.

Ghazali, M., (1995). Collection of treatises of Imam Al-Ghazali. Beirut: Daar

ul-Fekr.

- Hoseyn Saba, M.M., (1964). Tazkereye Ruze Rowshan. Edited by Mohamad Hoseyn Roknzadeh Adamiat. Tehran: Razi Library. p. 140.
- Hoseyni, M.T., (2014). List of Persian Manuscripts of the Noor Ottoman Library in Istanbul. Tehran: Manshur Samir. p. 618.
- Imani, B., (2008). A newly discovered Masnavi of Jami purbaha. Gozaresh Miraas, 2(25, 26).
- Jami, A., (1999). Nameha va Monshaat. Edited by Osamudin Urunbayov and Asrar Rahmanov. Tehran: Miras Maktub.
- Kahdui, M.K., (2005). Afghan literature in ancient times. Tehran: Al-Hoda. p. 214.
- Khatibi, H., (1996). The Art of Prose in Persian Literature. Tehran: Zavvar. pp. 29, 401.
- Majd, O.; Aeen, E., (2012). Tricks of Saadi's use of Quranic verses. Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahar-e-Adab), 5(15).
- Modaberi, M., (2012). Investigating Asfazari's style of Writing. Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahar-e-Adab), 5(16).
- Mohaqeq Tarmazi, B.H., (1998). Maaref. Edited by Badiozaman Foruzanfar. Tehran: Daneshgahi.
- Moin, M., (1971). Persian Lexicon. Tehran: Amir Kabir. p. 1911.
- Navai, A., (1962). Historical documents and correspondence of Iran from Timur to Shah Ismail. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Rastgar Fasai, M., (2001). Types of Persian Prose. Tehran: Samt. p. 4.
- Safa, Z., (2004). History of Literature in Iran. Vol. 4. Tehran: Ferdows. p. 469.
- Samarqandi, D., (1987). Tazkeratu-Shoara. By the efforts of Mohamad Ramezani. Tehran: Kolaleh Khavar. pp. 201-205.
- Tonkaboni, H., (2004). An Introduction to Bureaucracy in Iran. Tehran: Elmi Farhangi. p. 5.

فهرست منابع فارسی

قرآن کریم.

ایمانی، بهروز، (۱۳۸۷). مثنوی نویافته‌ای از پوربهای جامی. گزارش میراث، دوره ۲، شماره ۲۵ و ۲۶.

- بقلی، روزبهان، (۱۳۳۷). عبهرالعاشقین. تصحیح هانری کربن و محمد معین. تهران: انستیتو ایران و فرانسه.
- بهاءالدین ولد خطیبی بکری، محمد، (۱۳۵۲). معارف. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: کتابخانه طهوری.
- بهار، محمدتقی، (۱۳۷۰)، سبک‌شناسی. جلد ۳. تهران: انتشارات امیرکبیر. ص ۲۰۲.
- بیگدلی، آذر، (۱۳۳۷). آشکده آذر. تصحیح جعفر شهیدی. تهران: موسسه نشر کتاب. ص ۵۷.
- تنکابنی، حمید، (۱۳۸۳). درآمدی بر دیوان سالاری در ایران. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. ص ۵.
- جامی، عبدالرحمن، (۱۳۷۸). نامه‌ها و منشآت. تصحیح عصام‌الدین اورونبایف و اسرار رحمانوف. تهران: انتشارات میراث مکتوب.
- حسین صبا، مولوی محمد مظفر، (۱۳۴۳). تذکره روز روشن. تصحیح محمدحسین رکن‌زاده آدمیت. تهران: کتابخانه رازی. ص ۱۴۰.
- حسینی، سید محمدتقی، (۱۳۹۳). فهرست دستنویسهای فارسی کتابخانه نورعثمانیه استانبول. تهران: منشور سمیر. ص ۶۱۸.
- خطیبی، حسین، (۱۳۷۵). فنّ نثر در ادب پارسی. تهران: انتشارات زوّار. صص ۲۹ و ۴۰۱.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، (۱۳۴۸). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. ص ۷۰.
- دانش‌پژوه، محمدتقی؛ علمی انواری، بهاء‌الدین، (۱۳۹۰). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. جلد ۱. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. صص ۳۶۴-۳۶۱ و ۷۳۵-۷۳۲.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷). لغتنامه. زیر نظر محمد معین. جلد ۱۴. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. ص ۲۱۶۴۱.
- رستگار فسایی، منصور، (۱۳۸۰). انواع نثر فارسی. تهران: انتشارات سمت. ص ۴.
- سمرقندی، دولتشاه، (۱۳۶۶). تذکره الشعرا. به کوشش محمد رضانی. تهران: انتشارات کلاله خاور. صص ۲۰۵-۲۰۱.
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۸۳). تاریخ ادبیات در ایران. جلد ۴. تهران: انتشارات فردوس. ص ۴۶۹.
- غزالی، ابوحامد محمد، (۱۴۱۶ ق). مجموعه رسائل الإمام الغزالی. بیروت: دارالفکر.
- فتوحی، محمود، (۱۳۹۰). سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها. تهران: انتشارات سخن. ص ۲۴۹.
- فراهانی منفرد، مهدی، (۱۳۸۲). پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. ص ۴۵.
- قائم‌مقامی، جهانگیر، (۱۳۵۰). مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی. ص ۴۳.

- کهدویی، محمدکاظم، (۱۳۸۴). ادبیات افغانستان در ادوار قدیمه. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی. ص ۲۱۴.
- مجد، امید؛ آئین، الهه، (۱۳۹۱). شگردهای استفاده سعدی از آیات قرآن. فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، دوره ۵، شماره ۱۵.
- محقق ترمذی، برهان‌الدین حسین، (۱۳۷۷). معارف. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: نشر دانشگاهی.
- مدبری، محمود، (۱۳۹۱). بررسی سبک ترسل اسفزاری. فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، دوره ۵، شماره ۱۶.
- معین، محمد، (۱۳۵۰). فرهنگ فارسی. جلد ۲. تهران: انتشارات امیرکبیر. ص ۱۹۱۱.
- نوایی، عبدالحسین، (۱۳۴۱). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از تیمور تا شاه اسماعیل. تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

معرفی نویسندگان

محمد مهدی خسرویان: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
(Email: mmkhosravian@ut.ac.ir)

سید مرتضی میرهاشمی: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
(Email: d_mirhashemi@yahoo.com (نویسنده مسئول))

حبیب‌الله عباسی: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
(Email: h.abbasi@khu.ac.ir)

عصمت خوئینی: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
(Email: E.khoeini@yahoo.com)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. no permission is required from the authors or the publishers.

HOW TO CITE THIS ARTICLE

Khosravian, M.M. & Mirhashemi, M. & Abbasi, H. & Khueeni, E. (2020). A Stylistic Study of the Special Manuscript of Hossein Heravi's Javamol Ensha. Journal of the stylistic of Persian poem and prose, 13(49): 19-36.
DOI: 10.22034/JSPPP.2020.03.03
url: <https://www.bahareadab.com/pdf/924.pdf>